

The author publishes a series of nine ^{14}C dates known for the barrow «stretched» burials of the Steppe zone from the Don to the Danube Rivers area. A special attention is paid to the check of dates correctness, including a possible influence of reservoir effect upon their validity which can cause their dating older though most of dates are obtained from the human bones samples. However, data on isotopes $\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{15}\text{N}$ were obtained only for the date from Kamianka-Dnistrovska and they evidence for the possible reservoir influence. Therefore, several archaeological methods are used for dates checking.

The first method is an analysis of dated «stretched» burial in well stratified barrows and its locating regarding to the earlier and later burials, in particular if they are also dated by ^{14}C method: Tarasova Mohyla barrow near Orikhiv and barrow 1 of Vertoletne field group near Rostov-on-Don, while they are not an «ideal» model.

The second method considers presence in the burials the inventory categories having clearly determined dating within the relative chronology, for instance in Trypillya culture division into periods and having comparison with the absolute chronology of this culture's stages of development. The most striking example is a stone poletop Kichkas type (variant 1 – «hammer», by the author) from the burial 2 barrow 14 near Kamianka-Dniprovska with spiral beads made of arsenical bronze. Relative chronology of the poletop is well fitted into the frames of Trypillya C/2 stage, as soon as its analogies are known from the burials of Sofiyivka local variant of the Dnipro River middle region, as well as from several burials in the Southern Buh River basin. This conclusion is confirmed by the beads which chemical mixture is close to Usatove bronzes. However, there is a problem of correlation of younger ^{14}C dates of Sofiyivka burials and earlier date from Kamianka Dniprovska.

As a whole, radiocarbon dates for the barrow «stretched» burials confirm the existence of two stages of this burial tradition development, which correspond to the stages B/2-C\1-C/1 and C/2 in the Trypillya division into periods.

Further discussed is the distribution of the dates in context of «stretched» burials territorial expansion and concentration based on the existence of expansion «core», close and far periphery. It is natural that the earliest dates are presented at the «core» area. Quite disputable are two latest dates at the area of far periphery between the Buh and Dnister Rivers (Oleksandrivka and Vapniarka) which are located already within the dates of Yamna culture of the Early Bronze Age; this fact does not correspond to the archaeological data. Because of that the author analyses the situation in the Dnister and Danube Rivers region with the «stretched» burials description, part of which are referred to the Early Bronze epoch already. Besides, some researchers, in particular I. V. Manzura, try to separate these burials into an individual local group of local origin. Analyzing the data available the author does not see the local roots of this custom, on the one hand, and on the other, shows the unfoundedness of stretched burials usage in Yamna culture.

In the last part the author considers the issue of possibility to define the Early Copper Age «stretched» burials which could fill the gap between the Bronze Age Mariupol type burial grounds and the appearance of barrow «stretched» burials. Analyzing this issue it is not known whether there are weighty proofs for the hypothesis of evolution from the ground collective burials with stretched bodies to the ground individual graves, later made under the barrows. The author analyses the known sites (Surskoi Island, Kapulivka, Oleksandriya, etc.) and comes to the conclusion that there are no reliable data for solving this problem and quite large chronological gap between the collective burial grounds and appearance of barrows with «stretched» burials determined by radiocarbon dates remain unfilled.

О.В. Шелехань

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУ ПЕРЕХРЕСТЯ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Проаналізовано гіпотезу, згідно з якою праобразом своєрідної форми мечів і кинджалів ранньоскіфського часу були чоловічі геніталії.

К л ю ч о в і с л о в а: скіфи, меч, кинджал, фалічна символіка, типологія, антропоморфна скульптура.

Уже понад 20 років побуває думка, що добре знана форма скіфського меча копіює чоловічі статеві органи. Найбільш послідовно та повно її обстоює А.Ю. Алексеев, який спирається на

такі засади: 1) на антропоморфних стелах кинджали зображені поряд зі статевими органами, що свідчить про їхній зв'язок; 2) атрибутом скіфського Ареса є давній меч, а, отже, з огляду на хтонічну сутність цього божества, він може бути символом плодючості; 3) форма спе-

цифічних перехресть ранньоскіфських мечів повторює контури статевих органів чоловіка (Алексеев 1980; 1991). Ця гіпотеза була підтримана багатьма дослідниками, хоча вони й не надали додаткових аргументів, адля А.Ю. Алексеева вона дала привід запропонувати нову типологію скіфської клинкової зброї. Розглянемо його аргументи.

Манера носити меч і кинджал за скіфського часу

Думку про подібність скіфських мечів до фалоса вперше висунув Д.О. Мачинський за матеріалами Товстої Могили. Автор вважав, що піхви парадних мечів із лопаттю (рис. 1, 1) повторюють у профіль контури чоловічих геніталій. Це дозволило йому трактувати церемоніальний меч і пектораль як символи плодючості, залишені в ніші поховання як жертвоприношення парі божеств Арес — Аргімаса (Мачинський 1978, с. 148). Керуючись дуалістичним підходом, дослідник вважав можливим вбачати божественні символи плодючості також у тазку й амфорі з Чортотлима (Мачинський 1978, с. 134).

Не вдаючись до аналізу культурологічної складової роботи Д.О. Мачинського, розглянемо морфологію піхов з лопаттю. Цінним джерелом у цьому сенсі є рельєфи з Пересеполі з зображеннями піших воїнів (Черненко 1980, с. 29, рис. 20; 21). На них видно, що лопать використовувалася для закріплення піхов на паску вздовж стегна. Кочовики носили меч дещо інакше. Довгий меч звисав уздовж стегна, а кинджал — навскіс до стегон. Іноді для цього використовували не одну, а дві лопаті. Допоміжна розміщувалася посередині піхов, що зафіксовано в похованнях з кургану Солоха (Манцевич 1987, с. 70) і кургану 7 Бориспільського некрополя (Мелюкова 1964, табл. 18, 7).

Вказана манера носити зброю притаманна населенню Північнокавказького регіону (Шульц 1976, с. 223; Білозор 1996) і збереглась у національних одностроях аж донині (рис. 1, 4). Вона використовувалася скіфами, ймовірно, задля того, щоб звільнити лівий бік для прикріплення до паска горита (рис. 1, 5—8). Близькість кинджала до зони паху і навела дослідників на думку, що вони певним чином символічно пов'язані. Але при використанні такої підвіски лопать спрямована догори, тобто навпаки гіпотетичному фалічному символу. Так само орієнтовані й рельєфні зображення на обкладинці піхов — лопаттю догори.

Фронтальна підвіска меча на поясі відображена і в поховальному ритуалі. Знахідки зброї навскіс на стегнах небіжчика (рис. 1, 2, 3) поширені в меотських (Ерліх 1989, с. 180; Новичихин 2006, с. 26) і скіфських похованнях (Ольховський 1991, с. 88), тобто, в середовищі племен, на формування матеріальної культури яких суттєво вплинули народи Північного Кавказу. Відома вона також у некрополях античного Боспору (Сокольський 1954, с. 129). На думку В.С. Ольховського, така позиція зброї в похованні є важливим етнокультурним показником і відображає звичай носити кинджал на поясі. Важливим є спостереження дослідника, згідно з яким ця риса поховального обряду не притаманна архаїчним похованням кочовиків Північного Причорномор'я. Натомість вона була поширена, передусім, у V ст. до н. е. (Ольховський 1991, с. 59, 69, 88, 109), тобто тоді, коли ниркоподібні перехрестя з гіпотетичним культовим навантаженням вийшли з ужитку (Мелюкова 1964, с. 49). Викладені спостереження спонукають схилитися до думки, що призначення лопаті було суто утилітарним. Трактовка ж профільного зображення піхов як культового символу вимагає додаткових аргументів. Розглянемо міркування А.Ю. Алексеева з цього приводу.

Фалічні антропоморфні стели та клинкова зброя

Спочатку А.Ю. Алексеев помітив подібність у зображенні меча й фалоса на антропоморфних стелах. На його думку, розміщення меча поряд з геніталіями обумовлено прагненням підсилити атрибути плодючості зображуваного героя. Дослідник також наголошував на тому, що мечі з нирко-, серце- та вісімкоподібним перехрестям повторюють контури скіфської схеми зображення фалосів (Алексеев 1980, с. 42). Поєднання фалоса та клинкової зброї було зафіксовано автором на семи стелах, нині таких стел 13 (рис. 2). Загалом В.П. Білозор нарахував 145 стел (Білозор 1996, рис. 1), відтак, зображення фалоса й кинджала разом трапляються лише на 7,5 %. Та попри це А.Ю. Алексеев пише, що майже на всіх фалічних антропоморфних статуях біля паска зображено кинджал (Алексеев 1991, с. 277). Насправді фалос без клинкової зброї зображено лише на двох стелах: зі станиці Маничська та Великомихайлівки (рис. 2), але клинкову зброю без фалоса зображували значно частіше — в 41 випадках із 54, тобто на майже 80 % стел (Іллінська 1961,

Рис. 1. Клинкова зброя скіфів: 1 — меч і піхви меча з Товстої Могили (за: Черненко 1980); 2 — план поховання кургану 3/2002 Перещепинського курганного могильника (за: Кулатова, Супруненко 2003); 3 — план поховання 1 кургану 1 біля с. Новорозанівка (за: Шапошникова, Ребедайло 1977); 4 — портрет осавула 1-го куреня гайдамаків Холодного Яру (за: Горліс-Горський 2012); 5 — реконструкція спорядження воїна з Товстої Могили (за: Черненко 1975); 6 — реконструкція спорядження воїна з поховання 1 кургану 1 біля с. Новорозанівка; 7 — реконструкція спорядження воїна з Гладковщини (обидві за: Черненко 1997); 8 — реконструкція спорядження воїна з поховання 2 кургану 12 курганної групи шахта № 22 (за: Горелик 1977); 9 — фрагмент гребеня з кургану Солоха (за: Манцевич 1987)

с. 41; Попова 1976, рис. 4; 5; Ольховский 2005, рис. 64—95; Топал 2005, с. 29).

Крім того, кинджал не завжди зображували прикріпленим на лицьовій грані стели. Відомо дев'ять зображень меча або кинджала, висічених на бічній грані стели, під правою рукою. Варто також згадати, що на двох стелах разом з фалосом зображено одразу два зразки клинкової зброї — довгий меч і короткий кинджал (рис. 2, 4, 8). Керуючись логікою автора, можна було б припустити, що в цих випадках відбулося прагнення надати зображеному герою подвійний плюс до плодючості. Проте поєднання меча та кинджала відомо не тільки на скульптурних зображеннях, а й у поховальному обряді, наприклад у Старшій Могилі (Іллінська 1951, с. 197) і сарматських похованнях з могильників Кара-Оба й Калинівський (Симоненко 1984).

Перераховані обставини вказують на неправомірність вбачати взаємозв'язок між деталями озброєння героя та його чоловічою міццю. Вірогідно, нанесений на стелу комплекс озброєння відповідав набору зброї, яким користувались у реальному житті. Тобто, первинним є виріб, а його зображення — вторинне. Якщо портретні риси передано досить довільно, в контурах зброї беззастережно розпізнаються екземпляри озброєння, притаманні певному відрізку скіфської історії (Мелюкова 1952; Черненко 1964, с. 144; Горелик 1973; Попова 1976, с. 111; Шульц 1976, с. 223; Ольховский 1989, с. 102; 2004, с. 350). Чітко простежено динамізм у зміні зображень відповідно до розвитку паноплії. Приміром, зображення кубанського шолома поєднуються на стелах винятково з архаїчними формами кинджалів (Мелюкова 1952). Тож вважаємо, що зображення кинджала на фронтальній частині стели дійсно не випадкове та пояснюється винятково прагненням передати згадану манеру підвіски (Ольховский 2004, с. 350). Так само не можна пояснити з позиції містичного символізму й відомі приклади зображення нагайки перед стегнами (рис. 2, 1), хоча за бажання й тут можна вгледіти відповідний символ плодючості.

Відкидаючи тезу про зв'язок зображень меча та фалоса на антропоморфних стелах, звернемо, по-перше, увагу на те, що на статуях з підкресленими ознаками чоловічої статі, крім того, є зображення повного комплексу озброєння. На них обов'язково висічено пасок, часто — контури панцира та шолома¹. Комплекс

наступального озброєння, крім кинджала, може включати ще один клинок, бойову сокиру та лук зі стрілами. Головна особливість розглянутої групи статуй не в тому, що на них зображення фалоса може поєднуватися з якимись видами озброєння. Характерна та обставина, що стаття героя підкреслено не зважаючи на те, що він повністю одягнений і споряджений до бою², і його чоловіча міць не залежить від супутніх артефактів.

По-друге, такі стели датуються винятково часом скіфської архаїки³. На це вказують характерні риси озброєння, передані давніми майстрами. Йдеться, передусім, про кинджали з брускоподібним навершям, кубанські шоломи та бойові сокири. За даними В.П. Білозора, на території Північного Причорномор'я та Передкавказзя відомо 34 стели VII—VI ст. до н. е. (Білозор 1996, рис. 1), тобто 26 % архаїчних стел було виконано з гіпертрофованими ознаками чоловічої статі. Встановлення витоків цієї традиції здатне пролити світло на питання фалічності скіфської клинкової зброї.

М.І. Артамонов убачав в ітіфалічних зображеннях образ героя-предка скіфів (Артамонов 1961, с. 79), але не пояснював, чому атрибути плодючості предка зображено не на кожній стелі. П.М. Шульц звернув увагу на архаїчність фалічних персонажів і пояснив їхнє зникнення трансформацією культу предка в практику індивідуалістичного зображення військових вождів (Шульц 1976, с. 226). В.П. Білозор вважає, що поєднання статевих органів із реалістичним бойовим обладунком вказує на змішання в одному зображенні архаїчних рис родоплемінного патріарха та нового образу героя, який поступово витіснив свого попередника (Білозор 1991, с. 163). Але слід зауважити, що культ героїв був поширений у середовищі іранських племен задовго до появи скіфів на історичній арені (Отрошенко 2002, с. 169). Д.С. Раєвський вбачав у скульптурі тричленну модель Всесвіту, де нижній ярус відповідав хтонічному світу з його відтворювальною функцією. Через це автор розглядав зображення статевих органів як

будь-якому разі зберігається парадоксальність образу одягненого чоловіка з оголеними геніталіями (Яценко І.В. 1997, с. 169; Яценко С.А. 2006, с. 53).

² Доповідь В.В. Отрошенка «Герой або ремісник?» на конференції «Дні науки в НаУКМА 2013», присвячена ітіфалічним зображенням бронзової доби.

³ Фрагментовану стелу з Маріуполя В.С. Ольховський датує V ст. до н. е. (Ольховский 2004, с. 355), але з огляду на брускоподібне навершя кинджала та наявність сокири доцільніше відносити її до ранішого часу (див.: Іллінська 1961, с. 41).

¹ Дехто вважає, що на стелах ранньоскіфського часу могли бути зображені не шоломи, а башлики. Та в

Рис. 2. Фалічні антропоморфні стели: 1 — Олександрівське (за: Білозор 1991); 2 — Ново-Василівка (а — за: Білозор 1991; б — за: Алексеев 1980); 3 — Кожум'яки; 4 — Медерова; 5 — Собіюари; 6 — станиця Маничська; 7 — Любомирівка; 8 — Томаковка (усі за: Ольховский 2005); 9 — Дятловка (за: Шульц 1976); 10 — Маріуполь (за: Ольховский 2004); 11 — Інгуло-Кам'янка (за: Алексеев 2003); 12 — Надежда (за: Попова 1976); 13 — Плавні; 14 — Великомихайлівка; 15 — Прохладний (усі за: Бессонова 2005—2009)

намір підкреслити одну з рис підземного світу (Раевский 2006, с. 428).

Найпереконливіше, на нашу думку, пояснення П.М. Шульца та В.П. Білозора, згідно з якими зникнення рис родючості на статуї зумовлено соціальними зрушеннями в скіфському

суспільстві. Середина—друга половина VI ст. до н. е. характеризуються значними змінами в матеріальній культурі. Більшість дослідників схильна вбачати причину цього в перетурбаціях у середовищі причорноморських номадів (Алексеев 2003, с. 183 Фіалко, Болтрик 2003,

с. 89; Виноградов 2009, с. 18; Гречко 2012, с. 102). Внаслідок нестабільності в цей час у традиційно мілітаризованому кочовому суспільстві вплив воїнського прошарку зріс ще більше. С.С. Бессонова, характеризуючи цю ситуацію, припускає, що від початку V ст. до н. е. опорою нової військової аристократії стали професійні дружинники, а жрецька верства втратила свій вплив. Дослідниця ілюструє цей процес зникненням так зв. «енарейського комплексу» з поховального інвентарю (Бессонова 1995). Натомість поширюються поховання так зв. дружинників, які вирізняються повним набором озброєння на тлі іншого скромного супроводу (Черненко 1992). Тож вважаємо за можливе долучити до археологічних відповідників епохи жрецького домінування й фалічну антропоморфну скульптуру, а її зникнення, відповідно, пов'язати з відходом від архаїчного образу предка-героя з підкресленими символами плодючості.

Питання типології та походження скіфської клинкової зброї

Гіпотеза А.Ю. Алексеева знайшла відображення в поділі відомих зразків клинкової зброї, що ґрунтується на подібності виробів до фалоса (Алексеев 1991, с. 276). Через це він розкритикував типологію А.І. Мелюкової (Мелюкова 1964). Наголосимо, що її система була доповнена новими типами — келермеським (Черненко 1980, с. 29; Ворошилов 2011), з лучкоподібним перехрестям (Скорый 1982), без навершя (Махортих, Скорый 1986) та з Т-подібним руків'ям (Бабенко 2009). Поповнилась і добірка кинджалів з сегментоподібним перехрестям (Петровська 1971, с. 14), і біметалевих виробів (Ворошилов 2006). Були переглянуті питання виникнення та походження скіфської форми меча (Черненко 1979; Шрамко 1984). Та попри це в атрибуції клинкової зброї дослідники й нині користуються типологією А.І. Мелюкової, оскільки дослідниця створила таку систему, яка дає змогу не лише впорядкувати відомі екземпляри зброї, але й вписувати нові знахідки в уже окреслені таксономічні одиниці. Це сталося через те, що в основу типології було покладено пару поєднаних ознак — форму перехрестя та навершя, помічену ще на початку XX ст. (Ростовцев 1918, с. 55; Ginters 1928, S. 23).

На думку А.Ю. Алексеева, такий підхід може бути інструментом лише для речознавчих і хронологічних схем, але не відповідає вимогам функціонального характеру. Іншими словами, до-

слідник вважає, що штучна типологія позбавлена сенсу в очах виробників і власників цієї зброї. Тож він висунув схему впорядкування, яка відбиває ідею, що спонукала давніх майстрів надавати своїм виробам певного вигляду. Розвиваючи припущення Д.О. Мачинського, автор вбачає обриси фалоса не в піхвах, а в самому мечі.

З цією метою дослідник проаналізував 256 зразків клинкової зброї скіфського часу широкого територіального діапазону — від Середньої Європи до східного Казахстану та виділив 54 найпоказовіші риси. Кореляція їх уможливила виділити групи речей з певним набором ознак. Основну увагу приділено типу, якому надавалася первинна культурна функція, кинджалам з серце-, нирко- та вісімкоподібним перехрестям. Оскільки вказані форми перехрестя притаманні архаїчним виробам, цей тип названо «первинним», адже він найбільше відповідав уявленням автора про культурне навантаження виробу, тобто був найбільше схожий на фалос. Цей тип характеризується наступним чином: виріб з бруско- або волютоподібним навершям, серце-, нирко- та вісімкоподібним перехрестям, прямим або двоваликовим руків'ям, трикутним або звуженим в останній третині клинком.

На думку автора, на культовий зміст цього типу вказує повідомлення Геродота (IV, 62) про поклоніння на вітарі Ареса саме стародавньому залізному мечу, оскільки на час написання «Скіфського логоса» основною формою перехрестя стала метеликоподібна (Алексеев 1980, с. 43). Проте ще в VII ст. до н. е. побутували екземпляри з усіма згаданими перехрестями (Мелюкова 1964, с. 60; Ворошилов 2006; 2007). Отже, давність такого меча може вказувати на будь-яку форму залежно від глибини історичних та етнографічних паралелей. А.В. Дарчієв, зіставляючи дані Геродота з осетинським епосом, припускає, що об'єктом поклоніння міг бути навіть виріб з метеоритного заліза, оскільки в низці етнографічних джерел стародавній меч викувано з «каменю, що впав з неба», а визначення «ἀρχαῖος» може означати не просто його давність, а й споконвічність (Дарчиев 2005, с. 222).

Три інші типи, що, на думку А.Ю. Алексеева, згодом відійшли від канону, представлені такими формами: 1) з бруско- чи волютоподібним навершям і широким метеликоподібним перехрестям; 2) з овальними навершям і руків'ям, псевдотрикутним перехрестям і трикутним клинком; сюди ж включені односічні

зразки на основі подібності декору руків'я; 3) з суцільним антенноподібним навершям, рифленим руків'ям, вузьким метеликоподібним перехрестям і трикутним клинком.

У загальних рисах цей поділ показує напрям розвитку скіфської клинкової зброї. Але очевидно, що відсутність ієрархічного членування призводить до того, що в межах одного типу поєднуються різні форми, що суттєво знижує можливості їх хронологічного впорядкування. Зокрема, залучення до одного підрозділу виробів з тритавровим, двоваликовим і пласким руків'ям затушовує їхню хронологічну й типологічну розбіжність. Об'єднання дво- й односічних екземплярів, на нашу думку, загалом неприпустиме, оскільки вони мають різне культурне підґрунтя.

Тож для обґрунтування розглянутої гіпотези варто було б знайти витоки фалічності клинкової зброї не серед її спрощених зображень на стелах, а реальних категорій матеріальної культури. На думку А.Ю. Алексеева, поява ниркоподібного перехрестя пов'язана винятково з трансформацією культових уявлень. На мою думку, для встановлення витоків цієї типоформи слід звернутися до походження меча скіфського типу. Цю умову ми висуваємо, ґрунтуючись, передусім, на спостереженнях дослідників, згідно з якими технологічні риси є більш консервативними порівняно з морфологічними. Завдяки цьому можна вказати на умови та обставини появи тої чи іншої конструктивної особливості зброї (Шрамко 1984; Шрамко, Фомін, Солнцев 1970; 1977).

Протягом ХХ ст. уявлення про походження скіфського меча набули певних трансформацій. У 80-і рр. думка про перський акінак як його прототип (Ростовцев 1918, с. 37; Граков 1971, с. 72; Артамонов 1975) відійшла на шпальти історіографічних нарисів, оскільки в 70-і рр. були висунуті дві нові гіпотези. Згідно з першою, вихідною територією його формування був Південний Сибір (Тереножкин 1975; Мурзин 1984, с. 75), але більшість науковців підтримала північнокавказьке походження (Лесков 1975, с. 3; Черненко 1979; Исмагилов 1980; Шрамко 1984; Махортих, Скорий 1986; Мелюкова 1989, с. 93; Новичихин 1990; Болтрик, Вознесенская, Филалко 2003, с. 105; Вальчак 2004; Ворошилов 2007; Эрлих 2007, с. 93). За цим підходом, перехрестя скіфських мечів похідні від форми у вигляді опущених трикутників.

Культове навантаження кинджалів з нирко-, серце- та вісімкоподібним перехрестям А.Ю. Алексеев пояснює через неможливість

виникнення цієї форми з практичних міркувань. Тож автор розглядає появу їх суто через призму культового символізму (Алексеев 1980, с. 43). З боку функціональності перехрестя клинкової зброї скіфського часу через незначний розмір дійсно може сприйматися як несуттєве, умовне, адже воно не може закрити кисть від ударів супротивника. Але в цьому разі постає запитання, чи була в тому потреба?

Говорячи про військове мистецтво скіфів, ми можемо скласти уяву про їхні навички «фехтування», орієнтуючись на вироби греко-скіфської тореветики. Наголосимо, що наші міркування стосуються переважно короткої клинкової зброї, оскільки акцент використання виробів з середнім або довгим клинком зміщений у бік рубально-кільчаних і рубальних ударів (Скорый 1982, с. 84; Симоненко 1984, с. 129; Назаров 1986). Однакове оздоблення руків'я скіфських мечів і кинджалів є додатковим свідченням походження цієї типоформи загалом від коротких кинджалів передскіфського часу.

Найпоказовіша сцена бою на гребені з Солохи (Манцевич 1987, рис. 34). Не вдаючись до інтерпретації сюжету, звернемося до фігур піших воїнів з погляду їх постави й манери тримати зброю (рис. 1, 9). Звичайно, в реальному бою ситуативне застосування зброї майже необмежене, але основні конструктивні особливості певного її різновиду визначали його основну функцію (Назаров 1986; Kontny 1998). Очевидно, що основним і найдієвішим прийомом був прямий укол низу або збоку, що зумовлено динамічними антропометричними показниками людського тіла. На це вказує також незначна довжина більшості клинків (це твердження справедливе стосовно кинджалів і так зв. коротких мечів) та їхня товщина. Своєю чергою, для відбиття атаки супротивника міг використовуватися найперше щит, адже незначна довжина клинка підвищувала ризик поранення руки. На це опосередковано вказує поза воїнів і та обставина, що практика відхиляти удар ворожого клинка своїм з'явилася лише за часів розвинутого середньовіччя. Тож не можна погодитися з дослідниками, які припускають, що округла форма перехрестя скіфських кинджалів слугувала для відведення принаймні дотичних ударів (Воронина 1962; Шрамко 1984, с. 29).

Але звернемо увагу на іншу важливу деталь. Руків'я кинджала обхватується кільцем пальців. Аналогічний захват відтворено в сценах бою на обкладинці горита з кургану Солоха (Манцевич 1987, с. 73) і «шоломі» з Передерієвої Мо-

гили (Моруженко 1992, рис. 7). На те, що ці пози не продукт художньої традиції, вказує також близьке за типом зображення на пластині з Сахнівки, де передано сцену жертвоприношення (Русяєва 1997, с. 51, рис. 4). На ній зображено двох чоловіків, один з яких готується завдати удар іншому. Таким чином зрозуміло, що для нанесення уколу між клинком і руків'ям необхідно мати упор, аби рука не зісковзувала на лезо при утворенні «незручного кута» між клинком та рукою (Членова 1967, с. 24). Саме таку функцію — упору для кисті — й виконувало перехрестя на скіфських кинджалах, і для цього було цілком достатньо невеликих їх розмірів.

Для пояснення виникнення й поширення специфічної форми перехрестя-упору необхідно звернутися до особливостей конструкції біметалевих мечів скіфського типу (рис. 3), хоча деякі суцільнозалізні вироби можуть датуватися ранішим часом ніж біметалеві. Йдеться, передусім, про екземпляри суто скіфського вигляду, що трапляються в похованнях з речами новочеркаського типу, приміром меч з поховання біля Лермонтовського роз'їзду (Тереножкин 1976, рис. 78). Зразки з бронзовим руків'ям є безперечними попередниками залізних у технологічному плані. Тож їх можна розглядати як проміжний етап у розвитку озброєння на зламі доби бронзи — раннього заліза (Шрамко 1984, с. 24). У суцільнозалізних виробах майстри повторювали форму біметалевих, тож вони похідні від останніх.

Типові ниркоподібні, псевдотрикутні та метеликоподібні форми перехрестя побутували протягом тривалого часу, незважаючи на одноразову ливарну форму для руків'я (Шрамко, Фомин, Солнцев 1977, с. 64; Техов 1980, с. 249; Шрамко 1984, рис. 4). Для виготовлення складної форми, відмінної від простої геометричної, необхідно було докласти зусиль, надмірних з погляду звичайної функціональності.

Якщо порівняємо чорногорівські, новочеркаські та ранньоскіфські руків'я мечів і кинджалів, видно тенденцію до збільшення питомої ваги перехрестя (Членова 1975, с. 70; рис. I; IV)⁴. Перші біметалеві чорногорівські зразки

такої зброї представлені клинками з простим прямим перехрестям. Кинджали новочеркаського часу мають вигнуте перехрестя або у формі спарених трикутників, опущених вершиною вниз. Водночас зростає площа прилягання деталей (рис. 3). Ймовірно, це зумовлено прагненням міцніше закріпити долите руків'я на клинку. Тобто, помітно наочний рух, аби якомога більше охопити клинок перехрестям з боків, і на екземплярах скіфського вигляду перехрестя вже охоплює основу клинка двома півколами. З цієї позиції роль первинного перехрестя притаманна, передусім, метеликоподібній формі (Бужор, Тлі, поховання 85), оскільки вона більшою мірою відбиває риси перехідного етапу.

Певна несхожість екземплярів діахронних культур цілком зрозуміла та пояснюється тим, що розвиток клинкової зброї мав стрибкоподібний характер. Спочатку округла форма перехрестя закріпилась у виготовленні литих руків'їв, її ж втілення в залізі було вже даниною традиції. Надалі, оскільки накладне перехрестя втратило практичну функцію кріплення, воно стало тонше, а виконання поступово менш якісним. Отже, в цьому разі впевнено можна говорити, що емпірично досягнуті доцільні форми перехрестя стали традицією. Вісімкоподібні перехрестя, яких відомо одиниці (Бурти, Старша Могила, Хотінь), — залізні, отже їх можна розглядати лише як одну з відносно пізніх модифікацій архаїчних перехресть округлої форми.

Очевидно, що вбачати фалічність у виробах попереднього часу можна лише зі значною мірою суб'єктивності. Про виникнення ж ниркоподібного перехрестя в передскіфський час, коли «кімерійські» стели не мали жодних ознак статі, додатково свідчить проти копіювання ковалями й ливарниками скульптурних рис. Отже, погляд, згідно з яким чільним фактором у розвитку зброї проголошується культова складова, дуже спрощений. На запровадження й розвиток озброєння впливало безліч чинників. Форми й технології запозичували внаслідок впливу або військових зіткнень, а наступальне й захисне озброєння перманентно знаходились у стані «перегонів». Водночас у створенні будь-якого різновиду зброї основним чинником була функціональність (Худяков 1981, с. 35). Еволюція скіфського озброєння відбувалася в умовах тісної взаємодії з населенням сусідніх культур (Членова 1975, с. 69; Шрамко 1984, с. 22; Махортих 1995, с. 110). Значний вплив на цей процес мали етнічні та соціальні зрушення (Черненко 1971; 1992). Тож обраний А.Ю. Алексе-

⁴ Н.Л. Членова розглядає чорногорівські зразки з прямим перехрестям і новочеркаські з опущено-трикутним як синхронні, названі нею, відповідно, типами С і А (Членова 1975, с. 75). Але навіть за такого підходу окреслений дослідницею тип С постає як бічна лінія розвитку кинджалів передскіфського часу, що не мала значного впливу на формування зброї скіфського типу.

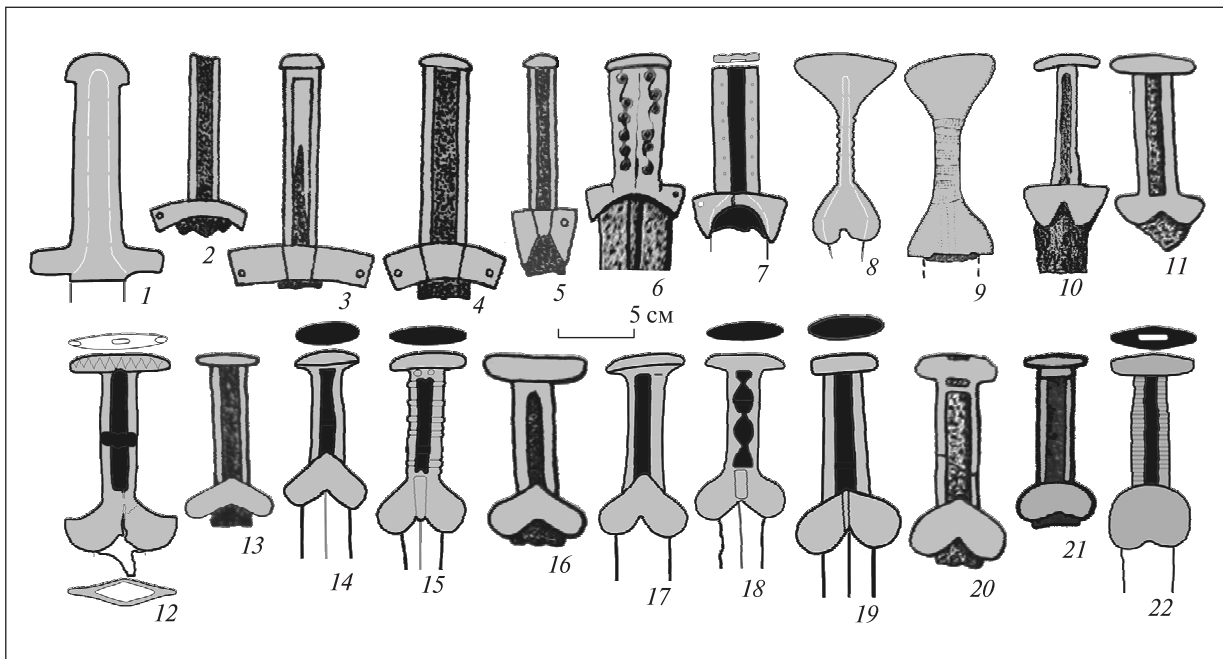

Рис. 3. Біметалева клинкова зброя перед- та скіфського часу: 1 — Середнє Подніпров'я (за: Шрамко, Фомин, Солнцев 1977); 2 — Кисловодськ; 3 — Березовський могильник; 4, 5 — могильник на Кисловодській меблевій фабриці (всі за: Новичихин 1990); 6 — станиця Абдаївська (за: Шрамко 1984); 7 — Кисловодськ; 8 — Софіївка (обидва за: Шрамко, Фомин, Солнцев 1977); 9 — Новомиkolaївський II могильник (за: Эрлих 2007); 10 — Бужор (за: Новичихин 1990); 11 — Тлі, поховання 85 (за: Техов 1980); 12 — Градизьк (за: Кулатова 1994); 13 — Камішин (за: Новичихин 1990); 14 — Покровка; 15 — Масловка (обидва за: Ворошилов 2007); 16 — хут. Степовий (за: Шрамко 1984); 17 — Тамбов (за: Медведев 1999); 18 — Лопатіно (за: Ворошилов 2007); 19 — Харківський істор. музей (за: Бабенко 2006); 20 — Кумбулта (за: Шрамко 1984); 21 — хут. Стеженський (за: Новичихин 1990); 22 — Райгород (за: Мелюкова 1964)

евим підхід демонструє спрощену картину розвитку скіфського озброєння. Відсутні передумови втілення фалоса в зброї, жодним чином ця ідея не проявляється й у постскіфський час. Немає аналогій фалічній клинковій зброї серед матеріалів сусідніх синхронних культур, як і в старожитностях спільнот, що вплинули на формування скіфської матеріальної культури. Єдиний відомий нам достовірний випадок свідомого надання клинковій зброї фалічних рис — зулуська кпінга, яку, природно, не можемо розглядати як історичну паралель.

Міфологічні уявлення

Ще однією ключовою тезою А.Ю. Алексєєва є трансформація релігійних уявлень за скіфського часу зі зміною атрибутів бога війни. Адже ні до, ні після скіфської доби в Європі невідомі екземпляри клинкової зброї, які можна було б беззастережно порівняти з фалосом. Вчений пише, що хотілося б трактувати з цих позицій кельтські мечі з антропоморфним руків'ям, але для цього немає підстав (Алексєєв 1991, с. 278). Л.С. Клейн з цього приводу припускає, що функ-

ція громового молота — типової зброї індоєвропейських громовержців — могла перейти у скіфів до меча. На його думку, це відбулося в часи передньоазійських походів, коли кочовики запозичили акинак разом із супутніми культовими уявленнями (Клейн 1987, с. 71). З невідомих причин дослідник дотримується версії запозичення скіфської форми меча з Передньої Азії, відкинуту ще в 70-і рр., та посиляється на роботу Н.Л. Членової, яка недвозначно наголошує, що є прихильницею північнокавказького походження скіфських мечів і кинджалів, а саме від кобанських прототипів (Членова 1967, с. 20). Водночас у передскіфських і скіфських пам'ятках достатньо широко відомі вотивні сокири-скіпетри, оформлені у звіриному стилі, які пов'язують із символами влади військових керманів середньої ланки (Ильинская 1965).

Але більшість дослідників постулює глибoku вкоріненість скіфських міфологічних уявлень у споріднені культури бронзової доби. Зіставивши статуарні сюжети скіфських і ямних пам'яток, М.О. Чмихов і Н.Д. Довженко, не зважаючи на значний хронологічний проміжок між цими культурами, наголосили на значній

стилістичній схожості скульптури. З одного боку, вони пояснювали це спільною індоіранською міфологічною основою в становленні практики статуарних зображень, з іншого, їх постановня пов'язувалося з певним ступенем розвитку того чи іншого суспільства (Чмихов, Довженко 1987, с. 138). В.В. Отрощенко припускає, що кочовики доби раннього заліза цілеспрямовано облаштовували свої святилища на курганах попереднього часу, оскільки степові племена II—I тис. до н. е. були на одному рівні соціального розвитку, якому притаманні культові відправи просто неба (Отрощенко 1982, с. 15). Намічена тенденція зберігається попри те, що степовики бронзової та ранньозалізної доби селились у різних екологічних нішах (Отрощенко, Болтрик 1982, с. 42, 45). Яскравим прикладом цього є знахідка скіфського меча на вершині довгого кургану бронзової доби, трактованого як святилище Ареса, в уроч. Носаки в Дніпро-Молочанському степовому межиріччі (Болтрик 1978).

Наведені А.Ю. Алексєєвим паралелі між Аресом і спорідненими міфологічними посталями (Алексєєв 1980, с. 44—45) не переконливі (Бессонова 1984, прим. 108), адже в усіх індоєвропейських громовержців функцію фалічного атрибута влади та боротьби зі злими силами виконувала ударна зброя. Ця обставина не випадкова та має підґрунтя в індоарійській міфології. Зброя першого громовержця Індри — кам'яна булава ваджра (Браун 1977, с. 288). Відповідність цьому традиційно вбачають у таких археологічно зафіксованих символах влади військового стану як кам'яні скіпетри (Шарафутдінова 1980, с. 66; Отрощенко 1993, с. 104). Подібна атрибутика збереглась у народів Європи аж до середньовіччя у символах Перуна і Тора (Даркевич 1961; Новикова 1991, с. 175). На відсутності меча серед атрибутів громовержців також наголошував І.Ю. Шауб, а в описаних Геродотом ритуалах вбачав винятково поклоніння персоніфікованому мечу як такому (Шауб 2007, с. 137).

Д.С. Раєвський підтримував Д.О. Мачинського, спираючись на висновки культурологічної роботи А. Фортінгема (Раєвський 1985, с. 226). За їхніми спостереженнями, зброя розглядалася давніми людьми не лише як засіб убивства, але й як творець нового життя. Цієї ж думки дотримується І.Ю. Шауб (Шауб 2007, с. 139). Ми можемо вбачати в акті вбивства елемент нового народження в іншому світі. Але ця обставина жодним чином не вказує на те, що та чи інша категорія озброєння могла втілювати

символи плодючості тільки тому, що покликана забирати чуже життя.

На нашу думку, легендарний меч бога війни не був ремінісценцією громового молота-блискавки. С.С. Бессонова вказує, що описаний Геродотом ритуал вклоніння Аресу має яскраво виражені риси культів чоловічих союзів (Бессонова 1984, с. 5). В.В. Отрощенко називає подібні угруповання «харизматичними кланами» та як приклад наводить колісничних синташтинської культури, царських скіфів і середньовічні дружини (Отрощенко 2002). Згідно з уявленнями спільнот військової демократії, вищі сили дарують удачу лише обраним улюбленицям, і серед них ставлення до військової вдачі вождя відзначалось особливим пієтетом, адже від неї залежав добробут усього народу (Бессонова 1984, с. 9). Напевно, через це Геродот наголошував на особливо пишному й кривавому характері приношень Аресу, що мали належно підтримувати вдачу (Бессонова 1978, с. 61).

У міфології індоєвропейських народів момент «оволодіння харизмою» представлений близькими за характером сюжетами. Згідно з легендами, переказаними Геродотом, лише Таргітай, син Папая, на відміну від своїх братів, зміг забрати золоті дари, що впали з неба. В іншому варіанті лише Скіф, син Геракла, зумів скористатися зброєю свого батька (Раєвський 2006, с. 94, 98). Але в обох випадках герой, пройшовши випробування, займав найвище соціальне становище з-поміж братів. Відома легенда про здобуття «меча Ареса» Аттілою недвозначно перегукується зі свідцтвами Геродота про вклоніння скіфів мечу Ареса. Проте це джерело нічого не повідомляє про те, що меч якимось чином пов'язаний з мотивами плодючості. Навпаки, Йордан вказує, що через Марсів меч Аттілі даровано могутність у війнах (Дарчиев 2005, с. 218). Скандинавські саги рясніють згадками про вдачу визначних воїнів, трактовану як їх особливу рису. Приміром, у «Сазі про Вольсунгів» є такі слова: «...нет Сигурда у вас под рукой и поймете вы, что в Сигурде была ваша удача и сила» (Сага... 1997, XXXII). В осетинській етнографії є низка переказів, деталі яких майже повністю збігаються з іранськими легендами. Зокрема, в них ідеться про стародавню зброю, що дарує достаток клану, який нею володіє (Дарчиев 2005, с. 220). Отже, меч як міфологічний атрибут можна прив'язати до сюжету легітимізації влади певною групою військової аристократії, коли постулюється момент божого провидіння в ході обрання соціальної верхівки.

Висновки

Відтак, висунуте А.Ю. Алексеевим припущення про фалічне навантаження зображень меча на стелах і запропонована на цій підставі типологія не дає задовільної відповіді на поставлене запитання, чи справді округла форма перехрестя мала саме таке смислове навантаження в очах власника меча, яке надає їй дослідник. Такий підхід відображає не менш суб'єктивну оцінку цієї типоформи ніж у попередників, які використовували анатомічні чи ентомологічні епітети. Запропонована типологія не може вказати витоки скіфської форми клинкової зброї та передати розмаїття її форм. Хронологічний розподіл виділених типів лише в загальних рисах репрезентує їх мінливість у часі.

Отже, не заперечуючи хтонічні риси скіфського Ареса, а також його функції бога бурі та грози (Бессонова 1984), зазначимо, що немає достатньо підстав вважати фалос прототипом форми скіфського меча, хоча в останніх публікаціях ця думка постулюється апіорно (Алексеев 2011). Ми не заперечуємо, що графічне зображення деяких кинджалів дійсно схоже на фалос (рис. 2, 2), але частка таких виробів дуже незначна. Типологічна строкатість клинків передскіфського та ранньоскіфського часу спростовує думку про існування первинного типу, від якого походили наступні. Вже біметалеві скіфські клинки мають і нирко-, і метеликоподібне перехрестя. Тож, на нашу думку, спробу вибудувати типологію клинкової зброї скіфів на ґрунті такого припущення не можна вважати вдалою.

Алексеев А.Ю. О скифском Аресе // АСГЭ. — 1980. — 21. — С. 39—47.

Алексеев А.Ю. Этуд об акинаках // Л.С. Клейн. Археологическая типология. — Л., 1991. — С. 271—280.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003.

Алексеев А.Ю. Гадания у алтарей скифского Ареса // Европейская Сарматия. — СПб., 2011. — С. 61—66.

Артамонов М.Ю. Антропоморфные божества в религии скифов // АСГЭ. — 1961. — 2. — С. 57—87.

Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы в Азии // Первобытная археология Сибири. — Л., 1975. — С. 100—108.

Бабенко Л.І. Біметалевий меч скіфського часу з колекції Харківського історичного музею // Археологія. — 2006. — № 2. — С. 53—57.

Бабенко Л.І. Новые находки скифских кинжалов на Харьковщине // Эпоха раннего железа. — К., 2009. — С. 19—29.

Бессонова С.С. Скифский Арей // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. — Ужгород, 1978. — С. 60—61.

Бессонова С.С. О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 3—21.

Бессонова С.С. Конфлікт «воїнів» і «жерців» у Скіфії V ст. до н. е. // Музейні читання. — К., 1995. — С. 47—50.

Бессонова С.С. Каменные изваяния в контексте этнополитической истории Скифии // Stratum plus. — 2005—2009. — № 3. — С. 14—93.

Білозор В.П. Скіфська скульптура // Золото степу. Археологія України. — К., 1991. — С. 161—164.

Білозор В.П. Кам'яні статуї у контексті скіфської етногеографічної проблематики // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 41—50.

Болтрик Ю.В. Святылище Арея в урочище Носаки // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. — Ужгород, 1978. — С. 61—62.

Болтрик Ю.В., Вознесенська Г.О., Фіалко О.Є. Залізний кинджал із Трахтемирівського городища // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 101—107.

Браун Н. Индийская мифология // Мифология древнего мира. — М., 1977. — С. 283—336.

Вальчак С.Б. К вопросу о развитии и хронологии «северокавказских» мечей и кинжалов // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 20—22.

Виноградов Ю.А. Миграции кочевников Евразии и некоторые особенности исторического развития Боспора Киммерийского // Боспорские исследования. — 2009. — XXII. — С. 5—90.

Воронина Р.Ф. О некоторых кинжалах и акинаках Курской области // Лесостепные культуры скифского времени. — М., 1962. — С. 130—134 (МИА. — 113).

Ворошилов А.Н. Бронзовое и биметаллическое клинковое оружие скифского типа Восточной Европы и Кавказа // АЛЛУ. — 2006. — 1/2. — С. 34—45.

Ворошилов А.Н. Биметаллические мечи и кинжалы из междуречья Дона и Волги // РА. — 2007. — № 3. — С. 150—156.

Ворошилов А.Н. Акинаки келермесского типа в Донской Лесостепи // Восточноевропейские древности скифской эпохи. — Воронеж, 2011. — С. 156—168.

Горелик М.В. Реконструкция скифского доспеха по каменным изваяниям // Скифские древности. — К., 1973. — С. 266—269.

- Горелик М.В. Реконструкция доспехов скифского воина из кургана у г. Орджоникидзе // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 146—151.
- Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. — К., 2012.
- Граков Б.Н. Скифы. — М., 1971.
- Гречко Д.С. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 75—106.
- Даркевич В.П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // СА. — 1961. — № 4. — С. 91—102.
- Дарчиев А.В. Рождение громовержца (к интерпретации сообщения Приска о священном мече скифов) // Дарьял. — 2005. — № 2. — С. 218—239.
- Эрлих В.Р. Мечи скифского облика из степного Закубанья // Тез. докл. областной конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья». — Запорожье, 1989. — С. 179—180.
- Эрлих В.Р. Северо-Западный Кавказ в начале железного века. — М., 2007.
- Лілінська В.А. Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії // Археологія. — 1951. — V. — С. 196—212.
- Лілінська В.А. Скіфські сокири // Археологія. — 1961. — XII. — С. 27—52.
- Ильинская В.А. Культовые жезлы скифского и предскифского времени // Новое в советской археологии. — М., 1965. — С. 206—211.
- Исмагилов Р.Б. Меч скифского типа: истоки и происхождение // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. — Кемерово, 1980. — С. 85—95.
- Клейн Л.С. Индоарии и скифский мир: Общие истоки идеологии // НАА. — 1987. — № 5. — С. 63—96.
- Кулатова І.М. Біметалевий кинджал з Градизька // ПАЗ. — 1994. — № 2. — С. 109—111.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу Перещепинського некрополя у Більську (за розкопками 2002 р.) // АЛЛУ. — 2003. — 2. — С. 30—61.
- Лесков А.М. Заключительный этап бронзового века на юге Украины. Автореф. дисс. ... доктора истор. наук. — М., 1975.
- Манцевич А.П. Курган Солоха. Публикация одной коллекции. — Л., 1987.
- Махортых С.В. Про кинджали скіфського типу з простим антенним навершям // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 104—111.
- Махортых С.В., Скорий С.А. Мечі та кинджали скіфського часу без навершів // Археологія. — 1986. — 56. — С. 72—78.
- Мачинский Д.А. Пектораль из Толстой Могилы и великие женские божества Скифии // Культура Востока: древность и раннее средневековье. — Л., 1978. — С. 131—150.
- Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тыс. до н. э. — М., 1999.
- Мелюкова А.И. Каменная фигура скифа-воина // КСИИМК. — 1952. — 48. — С. 125—128.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д1-4).
- Мелюкова А.И. Оружие, конское снаряжение, повозки, навершия // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 92—103.
- Моруженко А.О. Скіфський курган Передерієва могила // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 61—64.
- Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984.
- Назаров В.В. О функциональных особенностях оружия «скифского типа» // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. — М., 1986. — С. 102—103.
- Новикова Г.Л. Скандинавские амулеты из Гнездова // Смоленск и Гнездово. — М., 1991. — С. 175—179.
- Новичихин А.М. Биметаллический кинжал из х. Бужор Анапского района // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. — М., 1990. — С. 61—73.
- Новичихин А.М. Население Западного Закубанья в первой половине I тысячелетия до н. э. — Анапа, 2006.
- Ольховский В.С. Скифский горит (по изображениям на антропоморфных изваяниях) // Скифия и Боспор. — Новочеркасск, 1989. — С. 102—104.
- Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991.
- Ольховский В.С. Скифская монументальная скульптура (к проблеме достоверности источника) // Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. — Kraków, 2004. — С. 349—359.
- Ольховский В.С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. — М., 2005.
- Отрощенко В.В. О каменных изваяниях у племен срубной культуры // Новые памятники древней и средневековой культуры. — К., 1982. — С. 5—18.

- Отрощенко В.В. Клейноды зрубного суспільства // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 101—109.
- Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знаковій системі зрувної спільноти // Археологічний альманах. — 1998. — 7. — С. 93—98.
- Отрощенко В.В. До генези харизматичних кланів // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 169—170.
- Отрощенко В.В., Болтрик Ю.В. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 38—46.
- Петровська Є.О. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія. — 1971. — 2. — С. 9—19.
- Попова Е.А. Об истоках традиций и эволюции форм скифской скульптуры // СА. — 1976. — № 1. — С. 108—122.
- Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тыс. до н. э. — М., 1985.
- Раевский Д.С. Мир скифской культуры. — М., 2006.
- Ростовцев М.И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма. — СПб., 1918.
- Русяєва М.В. Інтерпритація зображень на золотій пластинці з Сахнівки // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 46—56.
- Сага о Вёльсунгах. Перевод Б.И. Ярхо // Корни Иггдрасиля. — М., 1997.
- Симоненко А.В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 129—147.
- Скорий С.А. Скифські довгі мечі // Археологія. — 1981. — 36. — С. 19—25.
- Скорый С.А. Скифские мечи с лучковидным перекрестьем // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 83—86.
- Сокольский Н.И. Боспорские мечи // МИА. — 1954. — 33. — С. 123—196.
- Тереножкин А.И. Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир. — К., 1975. — С. 3—34.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976.
- Техов Б.В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII—VI вв. до н. э. (по материалам Тлийского могильника) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 219—257.
- Топал Д. Скифские акинаки: функциональное разделение и контекст обнаружения // Антропологические исследования в Молдове. — Кишинев, 2005. — С. 19—32.
- Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003.
- Худяков Ю.С. Оружие как исторический источник // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. — Новосибирск, 1981. — С. 34—39.
- Черненко Е.В. Шкіряні панцири скіфського часу // Археологія. — 1964. — XVII. — С. 144—152.
- Черненко Е.В. О времени и месте появления тяжелой конницы в степях Евразии // Проблемы скифской археологии. — М., 1971. — С. 36—38.
- Черненко Е.В. Оружие из Толстой Могины // Скифский мир. — К., 1975. — С. 152—173.
- Черненко Е.В. Персидские акинаки и скифские мечи // Искусство и археология Ирана и его связь с искусством народов СССР с древнейших времен. — М., 1979. — С. 90—91.
- Черненко Е.В. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 7—30.
- Черненко Е.В. Курганы воинов-дружинников Скифии // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Межд. науч. конф. — Мелитополь, 1992. — С. 101—102.
- Черненко Е.В. Военное дело скифов. — К., 1997.
- Членова Л.Л. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. — М., 1967.
- Членова Л.Л. О связях Северо-Западного Причерноморья и Нижнего Дуная с Востоком в киммерийскую эпоху // Studia Thracica. — 1975. — № 1. — С. 69—90.
- Чмыхов Н.А., Довженко Н.Д. О древнейшем индоиранском компоненте в сложении скифской монументальной скульптуры // Древнейшие скотоводы степей Украины. — К., 1987. — С. 130—140.
- Шапошникова О.Г., Ребедайло Г.П. Курганный комплекс у с. Новорозановки // Древности Поингуля. — К., 1977. — С. 66—78.
- Шарафутдінова І.М. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі // Археологія. — 1980. — 33. — С. 66—70.
- Шауб И.Ю. Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье VII—IV вв. до н. э. — СПб., 2007.
- Шрамко Б.А. Из истории скифского вооружения // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 22—39.
- Шрамко Б.А., Фомін Л.Д., Солнцев Л.О. Техніка виготовлення скіфської наступальної зброї із заліза й сталі // Археологія. — 1970. — XXIII. — С. 40—59.

- Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.А. Начальный этап обработки железа в Восточной Европе (доскифский период) // СА. — 1977. — № 1. — С. 57—74.
- Шульц П.Н. Скифские изваяния // Художественная культура и античная археология. — М., 1976. — С. 218—231.
- Яценко И.В. О времени и причинах исчезновения «кубанских» шлемов в скифской культуре Северного Причерноморья и Северного Кавказа // Донские древности. — 1997. — 5. — С. 164—175.
- Яценко С.А. Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). — М., 2006.
- Ginters W. Das Schwert der Scythen und Sarmaten in Südrussland. — Berlin, 1928.
- Kontny B. Próba odtworzenia technik walki mieczem w młodszym okresie przedrzymskim. Wpływ formy broni na jej zastosowanie // Światowit. — 1988. — XLI. — S. 388—406.

Надійшла 28.03.2013

А.В. Шелехань

К ВОПРОСУ О ФОРМЕ ПЕРЕКРЕСТИЯ КЛИНКОВОГО ОРУЖИЯ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Проанализирована гипотеза, согласно которой прототипом своеобразной формы мечей и кинжалов раннескифского времени были мужские гениталии. Такому подходу противоречит то, что основным фактором, обуславливающим ту или иную конструкцию оружия, является его функциональность.

Рассмотрение антропоморфной скульптуры показывает необоснованность утверждения о наследовании формы меча от изображения на стелах, так как на них представлено все оружие. Воплощенные в них итифаллические предки-герои примечательны изображениями не только меча, но всего комплекса вооружения. Показана неправомерность проведения параллелей между известными атрибутами индоевропейских громовержцев и мечом Аresa. Последний рассматривается как символ власти правящей прослойки.

Подвергается критике типология клинкового оружия, основанная на подобности отдельных экземпляров фаллическому символу. Предложенная А.Ю. Алексеевым типологическая схема весьма субъективна и не отражает всего типологического разнообразия клинкового оружия скифского времени. В ее рамках размываются разнообразные культурные и этнические черты, а хронологическое деление лишь в общих чертах отражает эволюцию клинкового оружия скифского времени.

В противовес мысли о культовой подоснове перекрестия раннескифских мечей обосновывается их функциональность. Сложные формы перекрестий рассматриваются как производные от предскифских изделий с опущенно-треугольной формой. Наблюдается не только морфологическая, но и технологическая преемственность в изготовлении биметаллических рукояток. Поэтому экземпляры с почковидным перекрестием не могут рассматриваться как исходные, так как они появились и существовали параллельно с бабочковидными.

Дополнительным аргументом является и тот факт, что среди материалов родственных синхронных культур не известны аналогии фаллическому оружию. Отсутствуют предпосылки воплощения фаллоса в форме оружия и в предскифское время, как не проявляется эта идея и после ухода скифов с исторической арены.

O.V. Shelekhan

TO THE ISSUE OF SWORDS CROSSGUARD FORM OF THE SCYTHIAN TIME

The hypothesis due to which the male genitals were the prototype of the Early Scythian swords' and daggers' peculiar form is analysed. This approach is contrary to the idea that the main factor contributing the design of that or another structure of weapon is its functionality.

The anthropomorphous sculpture consideration shows groundlessness of the statement about the inheriting the sword shape from its image on stelae, as soon as all weapon is presented on them. The phallic heroic ancestors presented on stelae are remarkable of images not only of swords, but of the full range of weapon. The illegitimacy of drawing the parallels between the known attributes of the Indo-European gods of thunder and the Ares' sword is shown. The latter is considered as the symbol of power of the ruling stratum.

The typology of the blade weapon based on the similarity between separate examples and phallic symbol is criticized. The typological system offered by A.Yu. Alekseyev is quite subjective and doesn't reflect all typological diversity of the Scythian period blade weapon. Within its frames, various cultural and ethnical features are considered, while the chronological division only generally reflects the blade weapon evolution in the Scythian time.

In contrast to the idea of cult base of the Early Scythian swords crossguards, their functionality is substantiated. Complicated forms of the guards are considered to be derivative from the pre-Scythian products of pulled down triangular shape. There is not only morphological, but also technological continuity observed in the manufacturing of bimetallitic hilts. Therefore, the examples with kidney-shaped guard can not be considered as initial ones because they appeared and were used simultaneously with butterfly-shaped guard.

There is an additional argument consisting in the fact that there are no known analogies of the phallic arms within the materials of related synchronous cultures. Also there are no prerequisites of phallos representation in shape of arms in the pre-Scythian time; this idea did not appear after the Scythians left the historical arena as well.